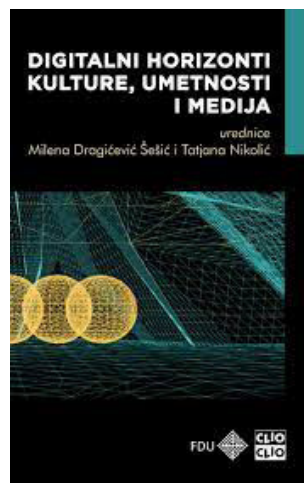

Kulturno stvaralaštvo u digitalnom okruženju

Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija,
(Ur.) Milena Dragičević Šešić i Tatjana Nikolić.
Institut za pozorište, film, radio i televiziju &
Clio: Beograd, 2021.

Kristina Milić¹

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Savremeno digitalno okruženje i ubrzan razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) u oblasti kulture, umetnosti i medija zahteva potpuno redefinisane kulturnih politika, nove pristupe estetici i naratologiji, nove strategije prilagođavanja kako tradicionalnih medija, tako i istorijskog memorijalnog kulturnog nasleđa savremenoj digitalnoj publici i kulturnom okruženju i konačno, prepoznavanju novih modela transformacije kulturnog tržišta kao jedinog odgovora na evoluciju preduzetništva u digitalnom prostoru. Sveobuhvatan odgovor na ove zahteve u sferi kulture shvaćene u najširem smislu te reči pruža zbornik *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija*, koji uređuju eminentna profesorka Fakulteta dramskih umetnosti, emerita Milena Dragičević Šešić u saradnji sa istraživačicom Tatjanom Nikolić. Zbornik obuhvata 19 autorskih i koautorskih tekstova na srpskom i engleskom jeziku raspoređenih u četiri tematske celine koje segmentirano prate izazove celokupne sfere kulture u savremenom digitalnom okruženju i poslednjim poglavljem *Epilog*, koji obuhvata jedan istraživački rad koji otvara mogućnost razmišljanja i iznalaženja alternativnih poslovnih modela za razvoj kreativne i kulturne industrije u savremenoj digitalnoj eri. Urednice zbornika već u prologu *Kultura u digitalnoj sferi* osvet-

¹ Kontakt sa autorkom: kristina.malesevic@fpn.bg.ac.rs

ljavaju put čitaocima da se pred njima nalazi zbornik koji će pokušati da jasno osvetli pomake u načinu proizvodnje, pristupa analizi i metodama plasiranja i konzumiranja savremenih kulturnih sadržaja u najširem smislu. Iako priznaju da će se posledice masovnog upliva digitalne kulture u društvo jasno sagledavati u decenijama koje dolaze, „knjigom nastojimo tek da pokrenemo diskusiju o promenama koje se dešavaju u sferama kulture, umetnosti i medija” (Dragičević Šešić i Nikolić, 2021: 19). Kako u izvodu iz recenzija primećuje Ana Martinoli, autorska ostvarenja u zborniku pokrivaju široko polje najaktuelnijih teorijskih saznanja i nagoveštavajući i projektujući nove fenomene, nove prakse i nove politike koje bi nas mogle očekivati u ne tako dalekoj budućnosti (2021: 5).

Prvo tematsko poglavlje zbornika *Kulturne politike i prakse* usmerava pažnju na značaj unapređenja i povezivanja kulturnih politika sa drugim društvenim oblastima, posebno u uslovima razvoja savremenih IKT i ubrzanog procesa digitalizacije. U pet naučnih tekstova analiziraju se oblast digitalne reforme školskih programa u oblasti proizvodnje kulturnih dobara, pravni okviri i razvoj kulturne politike u Srbiji na nacionalnom i lokalnom nivou, potencijali digitalizacije kulturnog nasleđa i primena savremenih digitalnih alata u komunikaciji sa publikom i na kraju, izgradnja kulturnog identiteta mladih u Srbiji. Tekst „Uloga strategije povezivanja kulturne i obrazovne politike za digitalno doba” autorke Vesna Đukić pokazuje da samo adekvatno unapređenje kulturnih politika dovodi do efikasnog upravljanja promenama u digitalnom okruženju kroz originalni empirijski pristup koji je podrazumevao uvid u studentske programe produkcije multimedijane umetnosti visokoškolskih ustanova u Srbiji. Međusobno povezivanje obrazovanja i kulture u jeku globalnih trendova digitalizacije autorka vidi kao značajan segment dalje međuresorne saradnje kulturne politike i drugih javnih politika. Prihvatajući novo razumevanje kulture kao dimenzije razvoja celokupnog društva u kontrastu da dijametralno suprotnim razumevanjem kulture kao vrednosti po sebi, autorka zaključuje da bi uravnotežena i razvijena kulturna politika trebalo da doprinese i pomirenju dve antagonizovane grane kulturnih i kreativnih industrija. Naime, globalni trendovi digitalizacije u uslovima razvijene kulturne politike imaju kapacitete uspostavljanja međusaradnje između neodržive dihotomije profitno orijentisane digitalne umetnosti industrijskog tipa i neprofitno orijentisane umetnosti neindustrijskog tipa, zaključuje Vesna Đukić. Značaj implementacije svih novina koje donosi digitalna tehnologija u nacionalnu kulturnu politiku i primene odgovarajućih instru-

menata i pravnih mera, prepoznala je i autorka Ana Stojanović u svom tekstu „Digitalne tehnologije i pravni okvir kulturne politike u Srbiji”. Autorka relativizuje pokušaje definisanja i primene normativnih odgovora donosioca odluka na nacionalnom nivou u području primene savremenih IKT na polju kulture i umetnosti, odnosno delovanja kulturnih institucija u virtuelnoj sferi. Tekst pruža opsežan pregled zakonskih normi i strategija u oblasti kulture i razvoja kulturne politike od 2000. godine i naglašava da se „donošenje novih zakona, menjanje i dopunjavanje postojećih, odvijalo se dinamikom sporijom u odnosu na očekivanja i potrebe zaposlenih u ustanovama kulture proisteklih iz zahteva globalnog konteksta” (Stojanović, 2021: 68). Na bazi analize niza neuspešnih inicijativa za uspostavljanje regulative u oblasti kulturnog nasleđa, definisanih strategija digitalizacije i smernica za digitalizaciju kulturnog nasleđa, autorka zaključuje da IKT relativno kasno postaju deo pravnog okvira kulturne politike u Srbiji, pred kojom i dalje stoje brojni izazovi u pogledu primene IKT u svim pogledima. Koliko su prednosti digitalne tehnologije prepoznate u kulturnim politikama na lokalnom nivou istraživale su Bojana Subašić i Bogdana Opačić u tekstu „Lokalne kulturne politike u digitalnom okruženju”. Autorke zauzimaju stav da je očuvanje kulturnih vrednosti važna funkcija digitalnih tehnologija, odnosno ukoliko se posmatra kulturna politika na međunarodnom nivou, kao najvažniji segment ističe se proces digitalizacije za očuvanje i zaštitu kulturnog nasleđa. Baveći se procesom digitalizacije kulturnih sistema na lokalnom nivou i istražujući glavne izazove funkcionisanja kulturnih institucija u digitalnom okruženju, a shodno prethodno predstavljenoj analizi autorke zaključuju da lokalne samouprave i ustanove kulture još uvek ne funkcionišu na adekvatan način u digitalnom okruženju. Najznačajniji doprinos ovog rada ogleda se u jasnim smernicama za prilagođavanje kulturnih radnika i kulturnih institucija digitalnom okruženju, koje se kreće od digitalnog opismenjavanja zaposlenih, ulaganja u infrastrukturu za digitalizaciju kulturnog nasleđa do direktnog kontakta sa potrošačima kulturnih dobara.

Opsežan pregled razvoja kulturnih politika dopunjen je istraživanjima o praktičnoj primeni savremenih IKT u promociji kulturnih dobara. Analiza implementacije digitalnih alata u cilju promocije kulturnih vrednosti predstavljena je u radu „Mobilne aplikacije u sektoru kulture u Srbiji” autorki Tatjane Nikolić i Milice Ilčić kroz empirijsko istraživanje primene mobilnih aplikacija u promociji kulturnih dobara u periodu od 2019. do 2021. godine. Urednice

zbornika ispravno ocenjuju da je reč o pionirskom istraživanju koje je rezultiralo prvim mapiranjem postojećih aplikacija u sveukupnom kulturnom sektoru. Istraživanjem su obuhvaćene sve aplikacije prilagođene različitim operativnim sistemima mobilnih uređaja u Srbiji, a nalazi su potvrdili prethodne pretpostavke da kulturne institucije ne koriste pune kapacitete savremenih digitalnih alata u cilju promocije kulturnih vrednosti i dobara. Autorke ukazuju na ključne probleme u procesu upotrebe mobilnih aplikacija u marketinške svrhe, ističući među njima i ključni problem – stvarne potrebe digitalne medijske publike koju čine mladi i čija su očekivanja kompleksija u poređenju sa tradicionalnom kulturnom publikom. Na sličnom tragu, uticajem savremenog digitalnog okruženja na razvoj kulturnih identiteta mladih i osvetljavanjem pravca razvoja kolektivnih društvenih promena bavila se i autorka Violeta Kecman u poslednjem tekstu prvog poglavlja „Cultural Identity of Adolescents in Digital Environment”. Iz perspektive pristalica globalizacije, autorka kulturni identitet adolescenata posmatra kao posledicu globalnih kulturnih identiteta nastalih u svakodnevnoj interakciji sa internet medijskim sadržajima. Detektovanjem medijskih navika i dominantnih kanala komunikacije na svakodnevnom nivou, autorka ukazuje na brojne nedostatke prethodnih analiza odnosa adolescenata i medija i naglašava da dalja istraživanja moraju uzeti u obzir i emocionalni angažman koji mladi uspostavljaju sa medijima, odnosno personalizovanim i emocionalno obojenim medijskim sadržajem. Istraživanje prepoznaje kulturni identitet mladih u skladu sa principima konformističkog društva novog milenijuma u kome dominira narcizam i ukazuje na značaj sadašnjeg identiteta kao ključne karakteristike definisanja kulturnog identiteta društva u budućnosti.

Druga tematska celina *Novomedijske, višemedijske i transmedijske umetničke prakse* posvećena je višedimenzionalnim kulturnim dobrima. Četiri stručna naučna rada problematizuju narative u novomedijskom okruženju, izazove multidimenzionalne estetike i nove umetničke prakse koje diktiraju savremene IKT. Potencijali savremenog trodimenzionalnog formata filmske slike tj. 3D filma razmatrani su u tekstu „3D film ili izazovi jedne (nove) estetike” koji potpisuje autorka Vesna Dinić Miljković. Sučeljavajući teorije zagovornika i kritičara 3D filma, autorka kroz tekst detaljno vodi čitaoca kroz istoriju nastanka i razvoja trodimenzionalnog formata filmske slike i znatiželju savremenika o potencijalu i zamkama filma u ovom, tada revolucionarnom filmskom formatu. Dinić Miljković jasno pozicionira tezu da je dvodimenzionalnost filmske slike

od svog nastanka predstavljala izazov za njeno unapređenje kroz dodavanje dubine slici na platnu. Dalje, autorka stavlja fokus na analizu najvećih svjetskih 3D filmskih ostvarenja u poslednjih 20 godina kakvi su Avatari ili serijal *Hobit*, koji su doveli u pitanje stavove kritičara ovog filmskog formata. Nakon detaljne polemike, autorka zaokružuje tekst tvrdnjom da prostorna estetika i dubina 3D filma velika odgovornost filmskih stvaralaca, ali i da „neminovno utiče na način čitanja slike, a posledično i ispunjavanja potencijala za postizanje njene dubine” (Dinić Miljković, 2021: 158). Na složenost trodimenzionalne slike u ovom poglavlju nadovezuje se kritičko preispitivanje transmedijalne naratologije u radu „Narativ u doba gejminga: doprinos transmedijalne naratologije proučavanju video igara” koji koautorski potpisuju Dunja Dušanić i Stefan Alidini. Autori problematizuju transmedijalnu naratologiju kao jedan od tri dominantna pristupa postklasične naratologije, kao poddiscipline sa najintezivnijom interakcijom teorije i savremene umetničke produkcije koja je nastala iz potrebe adekvatnog odgovora na savremene digitalne tehnologije i konvergenciju medija. Sa ciljem dobijanja odgovara na pitanje kakva je uloga transmedijalne naratologije u razumevanju naracije u savremenim digitalnim video-igramama, Dušanić i Alidini otkrivaju broje slabosti transmedijalne naratologije. Potvrđujući nalaze da je interaktivnost specifična odlika savremenog doba medijske konvergencije, posebno novih medija kakve su između ostalog i video-igre, tekst jasno ukazuje da je za razumevanje ove vrste interaktivnosti potrebna kompleksnija naratologija koja bi bila svesna medija umesto transmedijalne naratologije koja u sadašnjem obliku, kako tvrde autori, nije korisna kao interpretativno oruđe. Autori otvaraju pitanje da li razumevanje transmedijalne naratologije zahteva napuštanje osnovnih postavki verbalno orijentisane teorije pripovedanja. Poljem naratologije kreće se i autorka Nikoleta Dojčinović u tekstu „Narativ i retorika trejlera: studija slučaja *Guitar Art festivala*” razmatrajući pitanje u kojoj meri se trejler filma može posmatrati kao umetničko delo, sazdana od specifične forme naracije, u uslovima savremenog razvoja marketinga. Rad pruža kompletan pregled uspostavljanja i razvoja trejlera kao žanra u kinematografiji i kritički preispituje da li je ovaj filmski žanr sadržinski i formom doživeo transformaciju u skladu sa potrebama muzičkih festivala i novih digitalnih platforma. Kroz strukturnu i funkcionalnu analizu studije slučaja autorka pokazuje da, za razliku od holivudskih filmskih trejlera, u formiranju narativa trejlera muzičkih festivala dominira muzička komponenta, odnosno da

ona preuzima najveći deo narativa. Relativizujući stavove pojedinih autora da će uniformna trostavna forma trejlera (trajanje-namena-kompozicija) postati dosadna, Nikoleta Dojčinović zaključuje da „pojava specijalizovanih festivala na kojima se prikazuju (naj) kraće forme, ukazuje na nužnost i značaj trejlera, kao i na njihovu živu transformaciju, ne i nestajanje, u odnosu na postanak i razvoj novih medijskih digitalnih platform” (Dojčinović, 2021: 199). Poglavlje se odlično zaokružuje stavom da je narativnost suštinski transmedijalni fenomen, od koga polazi autorka Olivera Marković u svom naučnom radu „Transmedijalno pripovedanje i kognitivne metafore: Dr Branislava Nušića i Masmédiologija na Balkanu”. Tokom analize karakteristika transmedijalnog pripovedanja kroz dva ostvarenja, dramskog teksta *Dr* autora Branislava Nušića i igranog filma *Masmédiologija na Balkanu* reditelja Vuka Babića, autorka se oslanja na glavne rezultate metodološkog zaokreta u naratološkim istraživanjima, koji se dogodio tokom poslednje decenije XX veka tzv. postnaratološki zaokret. Fokus teksta je na pojmu generičkog prostora u okviru prihvaćenog modela kognitivne metafore pa u skladu sa tim, autorka pruža analizu preklapanja stožernih metafora koje prati prethodno uspostavljen kategorijalni aparat. Rezultati pokazuju visok stepen preklapanja svetova priče između dva ostvarenja uprkos prostornoj i vremenskoj transpoziciji priče u transmedijalnom pripovedanju, odnosno da je „na sintaksičkom, semantičkom i pragmatičkom nivou u oba ostvarenja fokus stavljen na iste elemente” (Marković, 2021: 2019).

Treća tematska oblast u prikazanom zborniku *Tradicionalni mediji u digitalnom okruženju* pruža uvid u transformaciju tradicionalnih medija, pozitivne i negativne efekte rada u digitalnom okruženju i prilagođavanje sadržaja novom medijskom okruženju. Ovo poglavlje pokušava da odgovori na pitanje da li je neophodno da digitalne promene unutar medijske organizacije tradicionalnih medija budu postupne, evolutivne ili revolucionarne. Poglavlje otvara tekst „Poverenje u medije u digitalnom okruženju” autorke Mirjane Nikolić, koja na osnovu višedecenijskog iskustva u akademskim istraživanjima u oblasti medija i komunikacija čitaocima pruža detaljnu analizu prethodno sprovedenih rezultata svetskih istraživanja o poverenju publike u digitalne medije. Polazna pretpostavka od koje autorka polazi je da su tehnološke inovacije rezultirale višestrukim medijskim transformacijama u pogledu kreiranja i diseminacije sadržaja, aktera koji utiču na rad medijskih organizacija, komunikacije sa publikom i efektima koje ostvaruju. S tim u vezi, urednice zbornika na pravi način

percipiraju da rad otvara jednu značajnu temu za društvo i akademska istraživanja i postavlja ključno pitanje da li se danas može govoriti o krizi poverenja u medije ili je reč o krizi samih medija? Zbirni rezultati pokazuju da stepen poverenja publike u tradicionalne medije, u uslovima zastupljenosti sve većeg broja digitalnih medija, raste i da je istovremeno stepen pouzdanosti informacija plasiranih putem digitalnih platformi i interneta percipiran kao izuzetno nizak. Umesto zaključka, Nikolić upozorava da je u toj situaciji potrebno raditi na novi oblicima regulative na području Interneta i paralelno, razvijanju medijske i informacijske pismenosti celokupnog društva.

Transformaciju tradicionalnih medija sa fokusom na modele poslovanja i način njihove upotrebe analizirao je autor Goran Peković u drugom po redu radu u ovom poglavlju sa naslovom „Digitalno doba i 'stari' mediji – vreme novih izazova”. Rad polazi od teze da je konvergencija medija neminovan istorijski proces i pruža uvid u procese konvergencije svih oblika tradicionalnih medija, od štampe kao prvog masovnog medija, radija i televizije, do produkcije muzičkog i filmskog sadržaja pod uticajem savremenih digitalnih tehnologija. I dok je industrija štampanih medija pod uticajem tehnologije pretrpela najveće, kako ocenjuje autor, nasilne promene, televizija iz ovog proces izlazi kao pobednik, odnosno ekonomski jača, programski ozbiljnija, poslovno samosvesnija. Sumirajući tektonske i šokantne promene na tržištu usled digitalne konkurencije, Peković ističe da su one zapravo imale pozitivan podsticaj za medije: razvijanje novih biznis modela, otvorenost za ideje, spremnost za ustupke koje u drugačijim uslovima ne bi načinili. Kao i što je autorka Mirjana Nikolić u prethodnom tekstu rezimirala da se poverenje u sadržaj na radiju održava na visokom nivou i danas, i autor Goran Peković ističe da je digitalna transformacija medija najmanje pogodila radio i da će ovaj medij na istim, osnovnim principima rada nastaviti da živi. Polazeći od metafore o objavi rata između digitalnih i tradicionalnih medija u uvodnom delu teksta, autor nakon sveobuhvatnog prikaza zaključuje „da je to bila miopijska vizija odnosa tradicionalnih i digitalnih medija u dva-deset prvom veku” (Peković, 2021: 265).

Preostala dva teksta u trećem poglavlju donose rezultate istraživanja sprovedenih u novo-medijskom digitalnom okruženju. Koautorski tekst „Reakcije čitatelja i kultura komuniciranja na hrvatskim informativnim portalima” koji potpisuju Nada Zgrabljic Rotar, Tamara Kunić i Ljubica Josić analizira kulturu komunikacije, reakcija i emocija u komentarima čitalaca tri najčitanija

hrvatska informativna portala. Na polaznoj tezi da kulturu komunikacije u javnom prostoru definišu sami mediji, autorke proveravaju da li i u kojoj meri čitalačka interaktivnost doprinosi ovim normama posmatrajući komentare kao najpopularniju formu učestvovanja građana u proizvodnji medijskog sadržaja. Analiza sadržaja komentara i multimedijalnih karakteristika elektronskih tekstova pokazuje nizak nivo kulture komuniciranja uz istovremen izostanak argumentovane rasprave. Zgrabljic Rotar, Kunić i Josić ukazuju da komentari na portalima ne zadovoljavaju kriterijume javne rasprave čime ostaju neiskorišćeni demokratski potencijal digitalnih medija. Najznačajniji doprinos ovog istraživanja može se pronaći u osvetljavanju pravca razmišljanja da li se komentari danas mogu posmatrati kao novi medijski žanr rođen sa digitalnim medijskim formatima i kako se odnositi prema anonimnosti komentara koji nose i osude i uvrede i paralelno, uredničkim intervencijama kao pretnji slobodi izražavanja u demokratskom društvu. Uloga publike u digitalnom online okruženju istražena je i u radu autorke Dunje Nešović koja je u tekstu pod naslovom „Bottom Text of RuPaul’s Drag Race – Reality TV Shows and Internet Memes”. Ovaj rad mapira ključne elemente televizijskog takmičarskog rijaliti programa za osvajanje titule američke drag super zvezde RuPaul’s Drag Race (RPDR) za koji sam sadržaj ovog programa čini prijemčivim i pozivajućim za onlajn memetizaciju. Autorka objašnjava da je ovaj rijaliti program pogodan za analizu jer se kreira u digitalnom okruženju, a kulturni značaj i popularnost zasniva se se i na onlajn aktivnosti fanova i gledalaca (video streaming, posete veb sajtu, retvitove, aktivnu interakciju sa tekstom i rekreaciji televizijskog sadržaja u obliku mimo-va). U tekstu je digitalno okruženje označeno kao idealno tlo za razvoj kulture konvergencije, koja se prepoznaje kao promena paradigme u načinu kreiranja, distribucije, konzumacije i redefinisanja sadržaja što vodi do rušenja granice i izjednačavanja uloga komunikatora i primalaca informacija. Sprovedena analiza polazi od teorijskih postavki studija medija, preciznije u kontekstu kulture konvergencije koja naglašava interakciju između kreiranja i konzumacije medijskog sadržaja, opisuje i analizira pojmove memova, proširenog sadržaja i produkcije teksta. Autorka jasno mapira dominantne narative, stilske i formalne elemente rijaliti programa koji ga čine podložnim i zahvalnim za on-line memetizaciju u skladu sa teorijskim konceptom (re)kreatorskog teksta i razdeljivog sadržaja pozivajući se na teoretičare Džona Fiskea i Henrija Dženkinsa.

Četvrto poglavlje *Digitalna humanistika, epistemologija i etika* obuhvata širok spektar transdisciplinarnih istraživanja u oblasti kulture u digitalnom okruženju, odnosno oblasti digitalne humanistike. Tematska struktura poglavlja oblikovana je tako da pruža sveobuhvatan pogled na prednosti i mane upotrebe digitalnog prostora i veštačke inteligencije u otvaranju novih horizonata kulture i znanja. Poglavlje otvara tekst o savremenim interpretativnim pristupima arhitekturi u digitalnoj sferi autorki Dragane Konstantinović i Aleksandre Terzić sa naslovom „Nove funkcije jugoslovenskog memorijalnog nasleđa u savremenom digitalnom okruženju”. Fokus rada je na izmenjenim oblicima posmatranja arhitekture, odnosno uspostavljanju nove funkcije arhitektonskog i umetničkog dela u digitalnom prostoru koji relativizuje relacije između tumačenja dela u realnom prostoru i kulturnog konteksta. Polazna teza je da su novi interpretativni pristupi spomeničkoj arhitekturi na udaru digitalnog prostora, koji čini da se arhitektura dekontekstualizuje i istovremeno, globalizuje. Autorke ovo primećuju i u slučaju jugoslovenske memorijalne arhitekture koja ima specifičnu kulturu kolektivnog pamćenja, a koja poslednjih godina doživljava veliko prisustvo i prepoznavanje na digitalnim platformama zahvaljujući digitalnim vizualima koji u prvi plan postavljaju njihov estetički i scenski kvalitet. Ovaj proces kritički se sagledava kroz argumentaciju da spomenici udaljavanjem od svojih izvornih vrednosti, izazivaju brojna etička pitanja daljeg procesa digitalne „eksploatacije”. U cilju učitavanja specifičnog kulturnog nasleđa i pamćenja u digitalizovane spomenike, autorke naglašavaju neophodnost senzitivizacije mladih u digitalnom prostoru i predlažu upotrebu osnovnog narativa, koji podrazumeva poznavanje istorijskih činjenica kao neophodne osnove za dalja razmatranja funkcija arhitekture u fizičkom i digitalnom okruženju. Potencijale digitalne humanistike i razvoja informacionih sistema za kolekcionisanje kulturnih dobara, njihovu upotrebu i mogućnost kombinovanja razmatra i autorka Milena Jokanović u svom radu “Is There a Potential of Reaching (Omni) Knowledge in the Digital Space? A Brief History of Knowledge Perception”. Autorka ističe prednosti koje imaju digitalne baze podataka i kulturne baštine, koje u kombinaciji sa veštačkom inteligencijom uspevaju da kreiraju sve one elemente izgubljene tokom vremena. Rad pruža uvid u genezu različitih fizičkih i literarnih zbirki, ali i naučnih i kreativnih projekata koji su pokušali da na jednom mestu okupe sva saznanja u cilju razumevanja savremenih potencijala digitalne humanistike. Iako autorka u samom uvodnom delu postavlja pitanje

da li je sveobuhvatna zbirka znanja sveta u savremenom dobu utopijska ideja, nakon sveobuhvatne analize koju nudi čitaocima, Milena Jokanović izvodi zaključak da je ova ideja moguća, posebno danas u post-vremenu. Polemika o problemima digitalnog prostora za prikupljanje sveukupnog znanja i procesima mopolizacije u domenu informacija nastavlja se u narednom preglednom radu „Artificial Intelligence vs. Natural Ignorance” autorke Nine Živančević. Autorka na samom početku postavlja pitanje šta obuhvataju novi horizonti kulture, odakle potiču i kojim pravcem se kreću i dalje, u svom radu otvara polemičku raspravu o digitalnom prostoru i njegovom potencijalu koji služi isključivo monopolistima na informacije, tačnije pružaocima usluga u čijem posedu su Big Data. Rad ukazuje na potrebu jačanja društvene autonomije i slobode pojedinaca u korišćenju savremenih IKT i veštačke inteligencije, odnosno svih mogućnosti koje pružaju novi digitalni horizonti. Dalje, rad otvara novu temu za društvenu debatu koja će pokušati da odgovori na pitanje da li nam mašine zaista mogu dati nove oči da posmatramo stvari koje su postojale sve vreme, ali na nov način? Tematsko poglavlje zaokruženo je teorijskim promišljanjem upotrebe digitalnog arhiva medicinskih fotografija i video zapisa u radu „Arhiv kao mesto desubjektivacije sećanja: medicinska fotografija između privatnog i javnog” koji potpisuje autorka Marija Velinov. Polazeći od višestrukih prednosti arhiva medicinskih fotografija i video snimaka po naučnu i stručnu zajednicu i komunikacioni odnos između pacijenta i lekara, autorka polazi od hipoteze da naspram subjektivnosti i privatnosti, arhiv može da predstavlja desubjektivaciju sećanja, odnosno proces prelaska iz individualne u kolektivnu sferu. Teorijska analiza razmatra fotografiju u medicinskom diskursu, njenog potencijala kao kasnije upotrebljive arhivske građe i njenih ograničenja u ovakvom angažmanu. Autorka ukazuje i na brojne etičke dileme upotrebe otvorenih arhiva medicinskih fotografija i na estetičke izazove. Istovremeno, rad naglašava mogućnosti jednog novog pristupa medicini, koji između ostalog i obrazuje nove objekte saznanja i dovodi u pitanje utvrđena mesta moći u medicinskom diskursu. Tekst zaokružuje zaključak da „mogućnost novih oblika subjektivacije pruža upravo desubjektivacija privatnih sećanja i destabilizacija njihovih narativa, u čemu fotografija može igrati jednu od ključnih uloga” (Velinov, 2021: 373).

Poslednje poglavlje *Epilog* donosi istraživački rad autorke Milice Kočović de Santo pod naslovom „Platformske zadruge – šansa za (post-kriznu) transformaciju tržišta kulture” zasnovan na ispitivanju uticaja savremenih informacionog

tehnologija na organizacionu strukturu i poslovne modele u oblasti kulturne industrije. U uslovima rada nametnutim pandemijom virusa Covid-19, autorka uvodi čitaoca u nove poslovne modele u digitalnom okruženju i mogućnosti *digitalnih platformskih zadruga* kao aleternativu u odnosu na, do tada aktuelne poslovne modele. Kroz interdisciplinarni istraživački okvir rad doprinosi specifičnim znanjima u oblasti kulturne politike i menadžmenta u kulturi usmeravajući pažnju na ovaj vid kooperativnog i kolektivističkog poslovnog modela kao prilike za osnaživanje resora kulture u celini, obuhvatajući i kulturne radnike i najširu publiku. Najveći doprinos rada ogleda se upravo u prepoznavanju *digitalnih platformskih zadruga* kao adekvatnog odgovora na izazove savremenih tržišta u sveopštoj evoluciji preduzetništva u digitalnom prostoru. Predložena multidimenzionalna analiza otvara prostor za razumevanje mogućnosti i potencijala ovog oblika poslovanja zbog obezbeđivanja društvene i kulturne vitalnosti, ali pre svega zbog mogućnosti „funkcionisanja kroz saradnju i poštovanje nasleđa i kreiranje zajedničkih dobara, zbog čega predstavlja novi model tranzicije zadrugarstva od tradicionalnog do digitalnog” (Kočović de Santo, 2021: 393).

Osim značajnih analiza koje će doprineti daljim akademskim istraživanjima, tematski jasno razvijen i potkrepljen aktuelnim podacima zbornik će zainteresovati i najširu javnost i uputiti je u mogućnosti digitalne transformacije kulture i umetnosti i otvoriti jednu potpuno novu, savremenu perspektivu u razumevanju same kulture. Zbornik potvrđuje da preplitanje čvrsto uspostavljenih tradicionalnih umetničkih, kulturnih i medijskih vrednosti i produkata sa relativno nepoznatim terenom digitalnih tehnologija i tehnološkim izazovima i dalje dominira kulturnom sferom, ne samo u Srbiji nego i na širem, globalnom nivou. S tim u vezi, razmatranje kulturnih vrednosti u digitalnom okruženju zahteva dalje medijsko i digitalno opismenjavanje najpre kreatora javnih politika u cilju razumevanja i podrške razvoju savremene kulture, potom kreatora kulturnih dobara u cilju sticanja uvida u potencijale savremenih IKT i konačno, konzumenata kulture i savremene umetničke prakse, odnosno najšire publike, kako primećuju i urednice zbornika.